

Rigó Balázs¹

E pluribus unum?

Recenzió Földi András (szerk.): Összehasonlító jogtörténet című tankönyvéről²

Az egyetemes állam- és jogtörténet oktatása az ELTE-n egy átfogó tantervi reform keretében a harmadévre került összehasonlító jogtörténet néven. Az új név új tartalmat is hordoz, ennek eredménye a Földi András professzor szerkesztésében megjelent Összehasonlító jogtörténet – szerkesztője által a Bevezetőben csak jegyzetnek hívott – könyv. A mű a szokásosnál több tekintetben is egy újszülötthöz hasonlítható. Szemlélete, módszere, tematikája is merőben új a hazai egyetemes állam- és jogtörténet oktatásában, sőt alighanem nemzetközi összehasonlításban is újszerűnek nevezhető. Sajátos módon a könyv megszületésére is alig állt rendelkezésre több idő, mint amennyi egy gyermek kihordásához szükséges.

A hasonlatot továbbgondolva a gyermek, azaz a könyv szülői egyfelől az időrendi avagy történeti látásmód, másfelől a jogcsaládok, tehát az összehasonlító szemléletmód. Az alapul fekvő dogmatikai szerkezeten túl (amely nagy vonalakban a közjog, büntetőjog, magánjog tagolást mutatja) döntően ez a kettősség határozza meg a könyv szerkezetét. A tananyag hagyományos, időrendben haladó kifejtése helyett a fő vonulatot a jogcsaládok, azokon belül is a római-germán és – ehhez képest valamelyest alárendelt formában – a *common law* jogcsalád alapvető jelentőségű jogintézményeinek a bemutatása képezi. A formálisan elsődleges felosztást jelentő dogmatikai tagolás nem teszi súlytalanná az időrendi vonulatot.

A jogintézmények bemutatása egy tudatos szerkesztői koncepció eredménye. A könyv – eltérően a hazai egyetemes jogtörténeti tankönyvirodalomban eddig általában követett megoldástól – nem egyes államok és jogágak átfogó elemzésére törekszik, hanem az egyes jogintézmények fejlődésén keresztül vázolják fel a szerzők *pars pro toto* jelleggel egy-egy jogág történetét a római jogi alapoktól kezdve azok továbbélésén át egészen a jelenkorig, pl. a tulajdonjogi triász, a tulajdonszerzési módok, a birtokvédelem keretén belül az olvasó áttekinthető képet kap a dologi jog történetéről.

Az „újszülött” tulajdonságaiért felelős „géneknek” ebben a könyvben a benne megjelenő szemléletmódok sokszínűségét nevezhetjük, amelyek a hasonlatnál maradván a könyvnek személyiséget, sőt egyfajta jellegzetes egyéniséget kölcsönöznek. Ezeket a géneket a hét, egymástól jelentősen eltérő karakterű szerzőnek köszönhetjük, hiszen az ő számottevően különböző módszertani megközelítéssükre épül a műben bemutatott gazdag tényanyag. A könyvben így megtalálható a jogösszehasonlítás, az ágazati jogtudományok, a jogi fogalmak, a jogi és politikai eszmék, az államszervezet története, valamint a legnagyobb súllyal az újkori jogra összpontosító intézmény- és dogmatörténet. A tételesjogi tárgyakkal sokszor felmerül az a kérdés, hogy az adott normát miért éppen az adott módon fogalmazták

¹ PhD hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Római Jogi és Összehasonlító Jogtörténeti Tanszék.

² Földi András (szerk.): *Összehasonlító jogtörténet* [Írta: Földi András, Kelemen Miklós, Kisteleki Károly, Márkus Eszter, Pomogyi László, Schweitzer Gábor, Siklósi Iván], ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012, 643 p.

meg. E kérdés mögött valójában az az igény húzódik meg, hogy a hallgató a hatályos szabályozást valamilyen tágabb összefüggésben is szeretné látni. Ez a kontextus lehet az adott norma társadalom- ill. gazdaságpolitikai háttere, történeti, nyelvi, politikai meghatározottsága, de sok esetben releváns lehet a nemzetközi szabályozási modellek bemutatása, azaz az összehasonlítás is.

A tankönyv az általános bevezetőkön túl két, könnyen áttekinthető, azonos szerkezetű egységre oszlik. Egy-egy kezdő fejezet után a nyolc szorosan összefüggő fejezet – a közjog fejlődésének történetét, ill. a magánjog egyes intézményeit bemutató fejezet – mellett kiegészül négy büntetőjogi és három kereskedelmi jogi és eljárásjogi fejezettel. A tankönyv amellet, hogy a korábbi tudományos eredményeket összegzi, és így azok már a hallgatók szintjén, tehát szélesebb körben is hasznosulhatnak, új tudományos eredményeket is tartalmaz.

A tankönyv általános Bevezetője a jogösszehasonlítás elméletéről és annak történetéről szolgál alapos tudomány- és eszmétörténeti ismeretekkel. Ez a Bevezetés a diszciplína tudománytörténetét szekunder jelleggel (egyebek között Horváth Pál és Hamza Gábor műveire is jelentős mértékben támaszkodva), de a hazai irodalomban a maga nemében hézagpótló módon foglalja össze. A széles horizontokat felvillantó, feltétlenül nagy ívű, ugyanakkor konkrét adatokban gazdag áttekintésben Földi András a legújabb nemzetközi szakirodalom mellett áttekintést ad pl. az összehasonlító jogtörténetet művelő nemzetközi tudományos társaságokról is.

A tankönyv közjogi-magánjogi felének kezdő fejezetei a köz- és magánjog szétválása történetének, valamint a polgári törvénykönyvek rendszerének bemutatása révén segítik elő, hogy a jogot tágabb összefüggéseiben, egy bizonyos magasabb nézőpontból láthassuk. Ezek a rendszerező fejezetek túlmennek a hagyományos bevezető gondolatokon, és az egész tananyagra kiterjedő, igen hasznos és átfogó „madártávlati” képet nyújtanak, ezáltal is segítve a hallgatók könnyebb tájékozódását – nemcsak – tanulmányaik alatt.

A Korszakok, jogcsaládok című, a közjogi rész és az egész tankönyv elején elhelyezkedő első fejezet meglehetősen tömör, mégis szemléletes, helyenként érdekes részleteket felvillantó áttekintést ad több ezer év jogtörténetéről. Igen eredeti, persze emiatt vitatható is, mindenesetre továbbgondolásra készít Földi Andrásnak az ősi idők társadalmi normarendszerének kialakulását illetően a „szuperhumán” és „szubhumán” tényezők szerepéről írott fejtegetése.

A közjogtörténet leírása során a külső jogtörténetre, azaz a jogképződés történetére, a jogforrások történetére, a jogszabályok létrejöttét meghatározó tényezők bemutatására szoktak súlyt helyezni, az ismertett mű szerzői azonban a következetesen érvényre jutó szerkesztési elveknek megfelelően a közjogtörténetet részletesen elemző fejezetekben is a belső jogtörténetre, azaz a jogintézmények történetére összpontosítanak.

Az európai közjog alapjairól szóló fejezetben a korai császárkori római állam (principátus) tárgyalása során figyelmet érdemlő következtetésként domborítja ki Kelemen Miklós, hogy a római magánjoggal összefüggésben megszokott – és megtanult – gyakorlatias, praxishoz igazítva kialakított szemlélet a kormányzást is meghatározta. Ez érhető tetten a köztársasági tisztségek és intézmények formális fenntartásában, és a hatalmat ténylegesen is biztosító tényezők (hadsereg, hivatalnoki kar, állami bevételek) feletti felügyelet kialakításában. Továbbá ezek a gyakorlatias okok mutatkoznak meg a hűbéri államszervezet esetében is, ahol – a római birodalomhoz bizonyos vonatkozásokban hasonló módon – egy alapvetően hadseregszervezésre intézményesült rendszer vállal fel igazgatási feladatokat.

Ebből fakadóan általánosul a közhatalmi feladatok magánjellegű, személyes viszonyok keretében történő ellátása, továbbá a közhatalom és közjog ebből adódó magánjogi jellege.

Kisteleki Károlynak az állampolgársági jog történetét ismertető, nemrég könyv alakban is megjelent friss kutatási eredményei a szerzőnek a tankönyvbe írott fejezete révén szélesebb körben is hasznosulhatnak. Kisteleki a meghatározó jelentőségű európai államok történetét, valamint az államfogalom és az államfelfogások történetét egymással összekapcsolva, az államterület-népesség-főhatalom jellinek hármasságán keresztül mutatja be. Szemléletesen bemutatja az Európa nyugati és keleti felén kialakult, eltérő államfelfogások közti különbségeket. Az állampolgársági jogok történetének eszmei alapját képező nemzetfelfogások történetéről is igen informatív áttekintést ad. A főhatalom történetének összefoglalását az államformák különböző intézményi modelljeinek a csoportosításával zárja.

Az alkotmány fogalomtörténeti fejlődésével illetve jelentésváltozásaival foglalkozó részben Schweitzer Gábor a magyarországi vonatkozásokat illetően arra mutat rá, hogy mást jelentett az alaptörvény és a sarkalatos törvény fogalma a történeti alkotmány időszakában, mint a 2011-ben elfogadott Alaptörvény kontextusában. Míg a történeti alkotmány időszakában az egyszerű többséggel elfogadott alaptörvény és a sarkalatos törvény rokon értelmű kifejezések voltak, addig a 2011-es Alaptörvény szerint a minősített többséggel elfogadott alaptörvény magával az írott alkotmánnyal azonos, a sarkalatos törvény fogalma pedig az ún. kétharmados törvények fogalmával egyezik meg.

A kormányzás és a közigazgatás történetét bemutató fejezetben igen tanulságos azok fogalmának a történetiségükben való tartalmi és elvi különbségeinek kiemelése. Újszerű megközelítést tükröz a hatalmi ágak rendszerében való elhelyezéskor a közigazgatásnak a végrehajtó hatalomhoz való megszokott hozzákapcsolása helyett, a törvényhozás fontosságának nyomatékosítása. Kelemen Miklós a klasszikus francia államelméletre támaszkodó megállapítása szerint a törvények nemcsak elvi szinten képezik a közigazgatás alapját, hanem a közigazgatás tényleges működése, vagyis a végrehajtás is teljes egészében a törvények uralma alatt áll. Releváns fejtegetés olvasható a közérdek, közhasznosság fogalmának – elemi szintű – változásáról az abszolutista kormányzati rendszerek és a modern igazgatás viszonylatában.

Az önkormányzatiság történetét ismertető fejezetben szemléletes az önkormányzatiság történeti típusainak kiválasztása. Újszerűnek tekinthető az ókori és a középkori város jellemzőinek szemléletes összevetése. Kelemen Miklós szerencsésen követi végig az önkormányzatiság egységeit az angol példán keresztül, mivel a folytonosságot mutató angol fejlődésen keresztül kiválóan tanulmányozhatóak a történetiség elemei és tényezői. Kiemelhető a napjainkban is alapvető jelentőségű önkormányzati jogok kialakulásának 1888-as angol grófsági törvényen keresztül történő ismertetése.

Újszerű elem a közszolgálati jog történetének önálló fejezetben való, összehasonlító jellegű tárgyalása. Kelemen Miklós viszonylag részletes áttekintést nyújt az egyes fogalmi elemek (közfeladatok ellátása, szolgálatszerűség, státusz stb.) történeti fejlődéséről. Hasznos tanulság, hogy a modern közigazgatás alapelemének számító közigazgatási személyzet jogtörténeti irányú tanulmányozásakor érdemes az abszolutizmus kormányzati rendszereinél távolabbra is visszanyúlni.

Pomogyi László a büntetőjog és büntető eljárásjog történetének ismertetése során a büntetőjog dogmatikájának fejlődése mellett a büntetőjog tudománytörténetének, a büntetéselméleteknek, valamint a nem jogi büntető tudományoknak a történetét is felvázolja.

A magánjogi rész kezdő fejezete arra a hazai jogi gondolkodásban evidenciának nem feltétlenül tekinthető alapfeltevésekből indul ki, hogy az általános résszel rendelkező polgári törvénykönyveket pandektarendszerűnek, az azzal nem rendelkezőket institúciórendszerűeknek szokás nevezni. Még kevésbé köztudomású a két modell fejlődéstörténete. Világhy Miklósnak 1955-ben a Jogtudományi Közlönyben megjelent tanulmánya („A Magyar Népköztársaság polgári törvénykönyvének rendszeréről”) mellett a magyar jogászok immár támaszkodhatnak e témának egy újabb hazai, de a legújabb nemzetközi irodalomra is figyelemmel levő összefoglalására. Földi András ebben a témakörben önálló kutatásokat is végzett, ennek köszönhetően igen tartalmas, és sok tekintetben eredeti fejtegetések olvashatók pl. a gaisi institúciórendszer eredetéről, az osztrák ABGB rendszeréről, valamint a kötelmi jog általános részének, mint önálló rendszertani egységnek a kialakulásáról.

Aligha túlzás azt mondani, hogy a *bona fides* komplex kérdéskörének immár hosszabb ideje Földi András a legalaposabb hazai ismerője. 2001-ben megjelent kismonográfiája óta is számos értékes tanulmányt publikált e témáról, amelyekben eredeti álláspontját – a *bona fides* ún. dualizmusának árnyaltabb értékelése révén – továbbfejlesztette. E nemzetközileg is figyelemre méltó kutatások egyfajta summázatát, korszerű összefoglalását adja a jóhiszeműség és tisztesség elvének fejlődéstörténetét összefoglaló alfejezet.

A tulajdonjogi triász eredetét és jelentőségét illetően a hazai jogászai gondolkodás nem mentes bizonyos sematikus elképzelésektől. Földi András e tárgykörben 2005 óta megjelent tanulmányaiban kimutatta, hogy a triász nem római jogi eredetű, hanem azt tulajdonképpen – formailag egyébként nem triászként – Donellus alkotta meg akként, hogy a birtoklási jogot is hozzávette a középkori jogtudományban kialakult kezdetleges triászhoz, amelyben eredetileg csak a használat, a gyümölcsöztetés és a rendelkezési jog szerepelt. A triász a koraujkori pandektajog, majd egyes pandektisták hatására honosodott meg a hazai jogtudományban, de újabb kori hazai triumfálását nem utolsó sorban a szovjet jog hatásának köszönheti, amely a cári orosz jogtudomány közvetítésével szintén a német jogtudományból importálta a triász gondolatát. Földi okszerű feltételezése szerint az érvényesség és a hatályosság hazai szembeállítására is részben hasonló hatások eredménye, erre Földi nyomán a tankönyv vonatkozó fejezetében Siklósi Iván mutat rá.

Siklósi Ivánnak mind a jogügylet és a szerződés fogalomtörténeti kérdéseiről, mind a jogügyleti érvénytelenség dogmatörténetéről írott fejezetei jelentős részben önálló kutatásokon alapulnak. A szerző az elsődleges források mellett igen gazdag többnyelvű szakirodalmat felhasználva, saját kutatásainak csak a tömör lényegét vázolta fel az ókortól kezdve egészen a legmodernebb fejleményekig. A jogügylet és a szerződés fogalmáról írott fejezetek meglehetősen, sőt talán túlzottan is dogmatikusak, mindenesetre számos olyan kérdéskörre terjednek ki, ill. olyan megállapításokat tartalmaznak, amelyeket a hagyományos jogtörténeti tankönyvekben nem szokásosak. A jogügylet fogalmának alkalmazhatósága, ennek vizsgálata a francia, az olasz és más jogrendszerekben, csakúgy, mint a jogügylet modern fogalma pandektisztikában való megjelenésének a prepandektista előzményekre való visszavezetése a hazai szakirodalomban feltétlenül újdonságnak számít.

Siklósi Ivánnak a jogügyleti érvénytelenség dogmatörténetét bemutató fejezetét jelentős mértékben Földi András 1996-ig visszanyúló kutatásai inspirálták, Siklósi azonban Földi nézetét – bizonyos pontokon kritikát is gyakorolva – nemcsak továbbfejlesztette, hanem impozáns terjedelmű és mélységű doktori értekezésében kicsúcsosodó kutatásai révén a téma önálló kutatójává nőtte ki magát. A szerző a jogügyleti érvénytelenség és hatálytalanság dogmatörténetéből csak szemelvényeket tudott felvillantani, azonban a premisszákat a szerző

a jogügyleti nemlétezés, érvénytelenséget és hatálytalanságot illetően részletesen tisztázta. Különösen jelentős e tekintetben a német és a francia típusú érvénytelenségi dogmatika és terminológia több jogrendszerre is kiterjedő, összehasonlító jogtörténeti vizsgálata.

A polgári jogi felelősség történetéről szóló fejezet legértékesebb része a felelősség fogalomtörténetének bemutatása, amely Földi András „A másért való felelősség a római jogban” című monográfiájának megfelelő fejezetére támaszkodik.

Földi András a kereskedelmi jog középkori és kora újkori történetének bemutatása körében eredeti (a forrásokra is kiterjedő) kutatásokat ugyan nem végzett, a hazai szakirodalomban mégis hézagpótló jelentőségűek fejtegetései, amelyek nagyban támaszkodnak e speciális tárgykör jelenlegi, világviszonylatban legkiválóbb művelőinek, nevezetesen Jean Hilaire francia és Vito Piergiovanni olasz professzorok idehaza kevésbé ismert műveire.

Márkus Eszter a hazai tankönyvekhez képest a kereskedelmi jog történetéről szokatlanul nagy terjedelmű és részletes fejezeteket írt. Szemléletes ismertetést ad az 1673-as és 1681-es francia kereskedelmi jogi tárgyú *ordonnance*-ok, valamint a *Code de commerce* jelentőségéről. A francia és a német kereskedelmi jogi kodifikáció folyamatát mélységeiben is bemutató részek mellett figyelmet érdemel, hogy a szerző Helmut Coing német jogtörténész nyomán kiemeli az angol részvénytársasági jognak az 1861-es angol-francia kereskedelmi megállapodás gazdasági következményeivel összefüggő hatását a francia, és azon keresztül a kontinentális európai részvénytársasági jog fejlődésére. A csőd- és váltójog történetét taglaló fejezetek a kereskedelmi társaságokét bemutató fejezet mellett, jelentősen erősíthetik a hallgatók dogmatikai előképzettségét későbbi hatályos jogi tanulmányaikhoz.

A polgári eljárásjog történetét bemutató fejezet, amelynek szerzője Kelemen Miklós, nemcsak a polgári eljárásjog, hanem az igazságszolgáltatás, bírászkodás történeti gyökereit is összegzi. Jól mutat rá a tradicionális rendszerekben megfigyelhető „jogszolgáltatás” és a modern értelemben vett „igazságszolgáltatás” különbségeire. A modern eljárásjog sajátosságait a perrendtartások meghatározó reprezentánsainak (porosz *Allgemeine Gerichtsordnung*, francia *Code de procédure civile*, német *Zivilprozessordnung*) rövid jellemzésén keresztül végzi el.

A jogtörténet oktatása során – nemzetközi viszonylatban is – alapvetően két fő szemléletmód ütközik. A jogtörténeti oktatás célja lehet egyrészt az, hogy bevezetőül szolgáljon a tételesjogi tárgyakhoz, de célja lehet az is, hogy a már meglévő tételesjogi tudásra építve adjon összegzést, és foglalja történeti rendszerbe a megszerzett tudást. A tankönyv véleményem szerint bár mindkét célkitűzésnek megfelel, mégis az utóbbit tartom a hangsúlyosabbnak, ugyanis a közjogi és a büntetőjogi fejezetek tanulása során a hallgatók a már megszerzett tételesjogi ismereteik birtokában tanulmányozhatják a különféle történeti szabályozási modelleket. Ezek a fejezetek a rendszerezések mellett a közjogtörténet elmélyítéséhez szükséges politikai és eszmetörténeti összefüggésekkel is szolgálnak.

A most bemutatott könyv megszületéséig az ELTE jogi karán az egyetemes és a magyar jogtörténet egyazon tanévben történő oktatása szervesen kiegészítette egymást, az új tanterv szerint felépülő oktatásban azonban – természetesen a tantervi reform elképzeléseinek megfelelően – sokkal inkább a hatályos jog és az összehasonlító jogtörténet kapcsolódik össze egymással. A magánjogi fejezetek nagy része (pl. törvénykönyvek rendszere, dologi jog története, a felelősségi rendszer, a jogügyleti érvénytelenség) szintén a már megszerzett tudást összegzi, és rendszerbe foglalva mutatja be a jogintézmények történeti fejlődését. Ezáltal a hatályos joganyag tudásának birtokában a hallgatók azt történetiségében látva mélyíthetik el

tudásukat. Ezek a fejezetek a jogágak sajátosságaiból következően a dogma- és fogalomtörténet módszereivel mutatják be egy-egy jogintézmény fejlődését. E fejezetek a jog nyelvi kötöttségének feltárása mellett a jogi terminológia pontos elsajátítását is elősegítik. Ráadásul az angol, német, francia és esetenként pl. olasz nyelvű magánjogi terminológia és annak fejlődését bemutató fejezetek kiinduló pontul szolgálhatnak a gyakorlatban az idegen nyelvi – főleg fordítási – feladatokkal szembekerülő jogászság számára.

Ahogy egy gyermeknek, úgy egy első kiadású tankönyvnek is vannak gyermekbetegségei. Ezeknek a betegségeknek fő tulajdonságuk, hogy át kell rajtuk esni. Ettől a gyermek nem gyengébb, hanem erősebb lesz. Történeti büntetőjogi kifejezéssel élve, a betegségek „dölyfös kevélységtől nem átallottak” megjelenni. Ilyenek például, hogy egyes fejezetekben az egységes szerkesztési elvek kevésbé érvényesültek. Időnként az idegen szavak használata kevésbé megalapozott, amennyiben nem követi őket sem nyelvi magyarázat, sem nem nevezhetők terminus technicusoknak. A hallgatók szempontjából meggyőzőbb lenne a nyelv- és fogalomtörténeti elemzések szükségességének erőteljesebb indokolása. A tudománytörténet, vagyis a jogtudósok és műveinek impozáns mértékű bemutatása amellett, hogy historiográfiai támpontot nyújt a további kutatásokhoz, és megismerése az általános jogászai műveltség gyarapítása szempontjából is kívánatos, Damoklész kardjaként lebeg a hallgatók feje felett, tudniillik nem tudhatják, hogy a vizsgán az oktatók milyen mélységben kéri azt számon. Ugyanakkor akad olyan fejezet is, amelyben szinte egyetlen név sincs. A jogcsaládok bemutatásakor és a fejezetek jogcsaládok szerinti tagolása során indokolatlanul hiányzik a szocialista jogcsalád, azonban a fejezetekben sokszor kitérnek a szerzők a szocialista kodifikációk eredményeire is. A további kiadás(ok) során minden bizonnyal ezeket a betegségeket már kinövi a könyv, és még egységesebbé válva – a tankönyvvel szemben támasztható tartalmi követelményeknek mindenben eleget téve – levetheti a jegyzet becenevet, és nevében is tankönyvvé válhat.

Egy gyermek és egy tananyag is akkor válik kezelhetővé, ha sokszor foglalkoznak vele. Az óriási adatmennyiség miatt az új összehasonlító jogtörténeti tankönyv nem könnyű olvasmány, alaposan odafigyelve kell bánni vele. A még látszólag narratív fejezetek is igen sok adatot tartalmaznak, csak hogy ezek az adatok sok esetben szinte elvesznek a leíró jellegű szövegben, és ezért az olvasó hajlamos átsiklani felettük. Ahogyan az ember személyisége is számtalan réteget rejt magában, ha egyre mélyebben vizsgáljuk, úgy a tankönyvnek is jó néhány rétege tárul fel mindannyiszor, amikor azt tanulmányozzuk. Egy gyermek fejlődését elősegíti, ha van gyerekszobája. A bemutatott tankönyv „gyerekszobája” rendkívül gazdag bibliográfiai tételekkel berendezett. Az olvasók a kurrens angol, német, francia és olasz szakirodalom mellett tudománytörténeti és könyvészeti értékű műveket is felfedezhet a fejezetek végén található bibliográfiákban.

Minden adott tehát, hogy a gyermek a közösségbe illeszkedve annak hasznos tagjává váljon, azaz a tananyag és a tankönyv szervesen kapcsolódjon a többi tárgyhoz, és ne külön módjára történeti érdekességek öncélú tárháza legyen. A szerzők nemcsak széleskörű lexikális ismereteket nyújtanak, hanem kellő szakmai biztonsággal rendszerezik is azokat. A tankönyv így egyszerre teszi lehetővé a történeti értelemben vett pozitivistát, azaz adatgyűjtőt és az analitikus, rendszerező tanulást. A tankönyv fentiekben kifejtett összetettsége ezáltal nemcsak a joghallgatók, de a szélesebb jogásztársadalom műveltségének növelésére is alkalmas és érdemes. Ezzel is elősegítve a jogi kultúrák közti párbeszédet, valamint a huszonegyedik század kihívásaiban való eligazodást.

A gyermeket, latin névvel többféleképpen illehetjük. A *portentum*, *monstrum* kifejezések a csodagyerek és szörnyszülött jelentést is hordozzák: Csak a tantárgy oktatása

során felcseperedő gyermek láttán, és csak a későbbi tapasztalatok fényében derül fény arra, hogy csodagyerek vagy szörnyszülött jött-e a világra. A gyermek felnevelése viszont mind az oktatók, mind a hallgatók közös felelőssége.